

**«ЗОВНІШНІ» ОБРАЗИ РУСІ В КОНТЕКСТІ
МАКРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ:
СЕРЕДНЬОВІЧНІ «РЕАЛІЇ» ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ
ІНТЕРПРЕТАЦІЇ НОВОГО ЧАСУ**

Людмила Новікова

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін
Факультету історії та філософії
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
12, вул. Університетська, 65001, Одеса, Україна, novikova@onu.edu.ua,
ORCID: 0000-0003-4764-7867

У статті висвітлено особливості зовнішніх образів Русі та її представників/населення, що формувалися у міжнародних контрагентів цієї країни під час зовнішніх відносин та інтеграції чи намірів інтеграції. Проблема зовнішніх образів Русі, на думку автора, не може підмінятися проблемою поширення певної інформації про цю державу та її населення, тому що інформація має фрагментарний характер, а під образами розуміється відносно цілісне сприйняття, емоційно та ідейно забарвлене. Розглянуті різні варіанти образів, вказано на специфіку сприйняття Русі та її населення в контексті прагнень, очікувань тощо з боку різних конфесійних спільнот, окремих країн. Виявлено, що термін «руси» іноді набуває конфесійної конотації, наприклад, у дохристиянський період відносин з Візантією, або під час контактів з мусульманським Сходом. Вказано на те, що термінологія в сфері міжнародних відносин середньовіччя мала відбиток тих образів, які властиві були різним дискурсам суб'єктів цих відносин та інтеграційних процесів. Також у статті здійснена спроба співвіднести зовнішні образи Русі з поняттями «свого», «чужого» та «іншого». Крім того, розглянуто питання щодо впливу окремих інтеграційних ідей, поряд з певною історіографічною традицією, на формування тим самим «зовнішньо» інспірованих образів середньовічної Русі, а саме щодо початкового періоду її історії, в історіографії XVIII – початку ХХ ст. Зокрема, у статті приділяється увага впливу на історіографічні образи Русі ідеї слов'янської взаємності у Європі, а також на той час перспективи переформатування системи європейських відносин в контексті розвитку модерних націй. Вказано на роль одеського наукового осередку у спробі створення синкретичної концепції ранньої історії Русі, яку можна охарактеризувати як «нормано-слов'янську».

Ключові слова: Русь, середньовічна історія України, зовнішні відносини та інтеграція Русі, «зовнішні» образи Русі, теорії походження Русі, слов'янство.

“EXTERNAL” IMAGES OF RUS’ IN THE CONTEXT OF MACROINTEGRATION PROCESSES: MEDIEVAL “REALITIES” AND HISTORIOGRAPHY INTERPRETATIONS IN MODERN HISTORY PERIOD

Liudmyla Novikova

PhD (History), associate professor,
associate professor of the Department of History of
Ukraine and Auxiliary Sciences of History,
Faculty of History and Philosophy
Odesa I. I. Mechnikov National University
12, University str., 65001, Odesa, Ukraine, novikova@onu.edu.ua,
ORCID: 0000-0003-4764-7867

In this article the specialties of external images of Rus’ and its representatives/inhabitants which have been forming at international counterparties of the country within external relation and integration or intentions toward the latter are revealed. The problematic of external images of Rus’, in the author’s opinion, should not be accepted only as the problematic of spreading the information concerning this state and its population, because the information has a fragmentary character, and the images, in contrary, can be regarded as a relatively whole perception with emotional and ideas features. In the article different variants of the images were examined, the peculiarities of Rus’ and its population’s perceptions by different confessional communities and certain countries in the context of their aspirations, expectations etc. were pointed. It was revealed that the term “Rusy” [Ruses] has been attaining in some usages the confessional connotation, e. g. during the pre-Christian period in relations with Byzantine Empire or in the time of contacts with Muslim East. It is proposed that the terms existing in the medieval international relations sphere had imprints of the images inherent to different discourses of the subjects of those relations and integration processes. Also, in the article has been made an attempt to correlate the external images of Rus’ with the conceptions of “Own”, “Alien” and “Other”. Additionally, the question on the influence of certain integration ideas in connection with some historiography tradition toward the formation “external” originated images of medieval Rus’ namely of initial period of its history in the historiography of 18th – the early 20th centuries was regarded. In particular, the issue of the influence of the idea of so-called Slavic reciprocity in Europe and of the perspective, at that moment, of reformatting of the system of European relations in the context of developing of modern nations on historiography images of Rus’ are paid attention. It is pointed on the role of Odesa scientific center in the attempt of creation of syncretic conception of early Rus’ history which can be determined as “Norman-Slavic”.

Keywords: Rus’, medieval history of Ukraine, external relations and integration of Rus’, theories of Rus’ origin, Slavs, Slavism

В історії українського державотворення важливу роль відводиться періоду середньовічної Русі, яка була учасницею складної системи міжнародних та міжкультурних інтеграційних відносин своєї доби. Під час здійснення цих відносин у їх суб'єктів формувалися різні зовнішні «образи» Русі та її суспільства, які відігравали роль не стільки суто інформативну, скільки відображали різні мотиваційні та семантичні дискурси. Ми обрали для розгляду період з IX до кінця XIII – початку XIV ст., коли розвиток Русі відбувався у двох важливих пов'язаних між собою вимірах, що впливали на формування її зовнішніх образів. Перший з них – це релігійний/цивілізаційний, який був позначений переходом від язичництва до християнства. На сформовану в результаті сталість православної ідентичності не вплинув спеціально, наскільки відомо, ранній золотоординський період, який, як язичницький і відносно толерантний щодо різних релігій, можна виділити з середини XIII до початку XIV ст., тобто до прийняття монголами ісламу. Наскільки це був важливий момент для «світу ісламу», вказують повідомлення арабських джерел XIV–XV ст., які пов'язували початок поширення цієї релігії серед монголів, зокрема й монголів у Східній Європі, ще з другою половиною XIII ст. (Tizengauzen 1884, 98–101, 506–507). Цей час був позначений перебуванням духовного й церковного центру в Києві до кінця XIII ст.

Другий вимір – це властива форма державності, яка, хоча й перейшла в удільний період та зазнала впливу Золотої Орди, але здебільшого зберігала свою традиційну специфіку і, тим самим, ґрунт для продовження традиції її сприйняття в системі європейських міжнародних відносин.

Не менший інтерес представляє, на наш погляд, вплив історіографічної традиції, що мала витоки у середньовіччі, та міжнародних інтеграційних процесів та політичних ідей на формування історіографічних образів Русі як середньовічної держави. У цьому зв'язку ми обмежимося періодом XVIII – початку XX ст., коли були сформульовані два головні образи ранньої Русі – «норманський» та, узагальнимо різні варіанти, «інший» (при цьому ми не торкаємося спеціально проблеми «вписування» історії Русі до імперської історії). Ці образи значною мірою теж виступають як «зовнішні», хоча їх автори апелюють до внутрішнього образу Русі, зважаючи на літописну інформацію про запрошення варягів.

Мета нашого дослідження – здійснити спробу визначення особливостей історичних та історіографічних образів Русі, що з'являються в контексті певних інтеграційних процесів та ідей та до певної міри пов'язані між собою. У зв'язку з цим головними завданнями дослідження є: розгляд специфіки зовнішніх образів Русі у середньовіччі в контексті макроінтеграційних процесів; визначення існування впливу середньовічних рецепцій-образів на пізніші історіографічні інтерпретації історії Русі; з'ясування питання, чи існував зв'язок між макроінтеграційними процесами та концепціями XVIII – початку XX ст. та змістом головних історіографічних образів Русі відповідного періоду.

Актуальність обраної для дослідження проблеми визначена сучасними зовнішніми інтеграційними процесами, у яких бере участь Україна. У цьому

зв'язку існує потреба звернутися до пошуків історичних традицій у середньовіччі, необхідність розглянути не тільки фактичні відносини, але й взаємні уявлення їх учасників щодо один одного, які (уявлення) також були ментальною історичною реальністю, відіграючи роль чинників інтеграційних та дезінтеграційних процесів. Іншими словами, актуальним є звернення до історії формування «зовнішньої ідентичності» середньовічної України – Русі, тобто системи її образів у контрагентів. Наявна історіографія питання зовнішніх рецепцій історичної Русі розкриває переважно окремі аспекти цієї проблеми, що викликає необхідність та перспективи більш комплексного підходу та порівняльних досліджень. З іншого боку, варто торкнутися питання щодо існування зв'язку між важливими історіографічними образами Русі, що, маючи традицію, формуються у XVIII – на початку XX ст. в умовах значного впливу тогочасних інтеграційних процесів/ідей. Народжені у цей час історіографічні концепції в сучасних умовах зближення європейських країн можуть набути нового звучання і значення для пояснення середньовічної історії України у зв'язку зі світовою історією.

Проблема зовнішніх образів Русі досліджувалась в історіографії переважно у напрямку вивчення характеру наявної у її контрагентів інформації щодо країни, її правителів та населення. Тобто у предметі дослідження наголос робився на знання, меншою мірою на уявлення, політичні прагнення та очікування. Серед спеціальних досліджень необхідно згадати, зокрема, працю Д. Наливайка, де здійснено аналіз зовнішніх уявлень «Заходу» щодо Русі, вміщений у більш широкий хронологічний діапазон (Nalyvaiko 1998). Певна увага цьому питанню приділялася у працях, присвячених міжнародним контактам і зв'язкам, а також історичним джерелам (Shchodra 2017, 16–17; Dzhakson 2012; Melnikova 2011; Pashuto 1968). Що стосується історіографії проблеми історіографічних образів середньовічної Русі, то, незважаючи на існування значного комплексу робіт (різного ідеологічного спрямування), де здійснений аналіз головних концепцій, їх наукового та політичного значення (Shchodra 2017; Hrynevych 2010; Fomin 2010; Shaskolskiy 1965), відчувається брак досліджень, які б розглядали формування цих образів у контексті більш глибокої інтерпретаційної традиції та певної кореляції середньовічної історії з уявленими спільнотами в Європі модерного періоду, зокрема, слов'янською.

З погляду методології ми опираємося на підходи школи Анналів, пов'язані з дослідженням ментальності, уявлень, притаманних певній добі. У зв'язку з цим методологічно важливою для нас є робота О. Толочка, котрий розглядає внутрішній образ Русі, характеризуючи цей образ як онтологічну реальність (Tolochko 1994, 4).

Зауважимо, що доступні нам публікації джерел для виявлення особливостей історичних образів іноді позначені властивою для свого історичного часу ідеологізацією при здійсненні підбору матеріалів та концептуальному оформленні публікацій, що необхідно враховувати при їх використанні. Крім того, наявні історичні джерела дозволяють лише фрагментарно відтворити ті образи,

які формувалися щодо Русі у різних спільнот-світів та окремих країн. Це викликано їх багатокультурністю, а також, в окремих випадках, відсутністю писемних традицій в окремих учасників інтеграційних відносин. Крім того, при аналізі практики використання сучасниками термінів щодо Русі як держави, щодо її населення та представників, зустрічаємося з їх неоднозначністю, різними формами. Також ми не маємо змоги простежити, наскільки власні образи Русі, зокрема, в її літописах, впливали на формування зовнішніх образів цієї держави. Для з'ясування особливостей історіографічних образів ранньої історії середньовічної Русі джерелами виступають історичні праці XIX – початку XX ст.

Звертаючись до розгляду зовнішніх образів Русі, слід відзначити, що у самій Русі з боку еліти добре усвідомлювалося їх значення. Про це свідчить, зокрема, ремарка київського митрополита Іларіона (XI ст.), що Русь є відомою та про неї чули у всіх кінцях землі (Iarion Kyivskyi). Ймовірно, що подібна характеристика вписується в особливості ментальності середньовіччя, у зв'язку зі ставленням до слави як до емоційно забарвленої інформації (Sofonovych 1992, 3; Kotliar 2005, 7–11).

Важливим напрямком різних форм зовнішніх відносин та інтеграції Русі стали відносини з Візантією. Ці відносини, як і образ Русі/русів в уявленні представників імперії, мали неоднозначний характер як одночасно, так і у розвитку, на що впливали конфесійні та політичні обставини, періоди ворожнечі та мирних стосунків тощо. Зокрема, певний вплив могла мати традиція ворожих відносин, пов'язана з досвідом слов'янських міграцій-нападів на Візантію більш раннього часу, хоча існували і певні виключення дипломатичного характеру (про що свідчить літописна оповідь про візит Кия до візантійського імператора) (Makhnovets 1989, 6). Ця неоднозначність образу русів у візантійському дискурсі була властива навіть для сфери торгівельних відносин, що відчувається в угодах X ст., у яких руси виступають як рівні візантійцям у правовому та економічному відношенні й водночас достатньо небезпечні (Makhnovets 1989, 20–21, 26–27). Також на неоднозначності сприйняття Русі у Візантійській імперії, ймовірно, могло позначитися те, що і вона, і Священна Римська імперія, намагалися впливати на процес переходу до християнства народів на своїх периферіях з метою їх політичного «стримування», таким чином априорі виходячи з образів представників Русі як загалом «іншого» та «ворога». Водночас Візантія була зацікавлена у поширенні «світу православ'я», тобто християнства візантійського взірця, через інтеграцію до цього світу Русі. Важливість конфесійного підтексту уявлення щодо фактичних відносин проглядає в текстах угод між Візантією та Руссю X ст. В угоді князя Олега (під 6420 [912] р.) її учасники виступають (при описі правового регулювання конфліктних питань) здебільшого як «християни» та «русь» (водночас в описі угоди згадані «земля Грецька» та Русь), що відповідає їх ідентифікації за релігійною ознакою, з ототожненням «русів» з «язичниками». В угоді за часів князя Ігоря (вміщеної у літописі під 6453 [945] р.), коли зросла кількість християн на Русі, вже йдеться переваж-

но про «Греків» (Візантію) та «Русь», «греків» та «русів», тобто спостерігається відхід від отожднення останніх (серед яких тепер вирізняються русь-християни та нехристияни) з «язичниками» (Makhnovets 1989, 20–21, 26–27).

Образ Русі дохристиянського періоду як «ворога» чи щонайменше «іншого» був достатньо поширеним у працях візантійських авторів IX–XI ст. Руси зображуються ними як жорстокі варвари, що зрабували інші народи і від того наповнилися гордістю, які звикли до військової слави, були багаточисельні і вважали себе непереможними (зокрема, до часів Святослава), як «народ згубний і за діями, і за іменем», апокаліптичний, про якого йдеться у Біблії (Dzhakson et al. 2010, 129–130, 132, 209, 237). Хоча були й «спеціалізовані» відносно позитивні образи Русі (в економічному та військовому контексті, коли визнавалася військова хоробрість русів). Так, образ русів у Лева Диякона наповнений протиріччями, запозиченими серед іншого зі змісту їх слави як інформації про них у «інших» – це і жорстокий народ, і, водночас, хоробрий, войовничий, могутній, здійснює напади на всі сусідні племена. Зокрема, Лев Диякон вмістив у своєму творі промову князя Святослава перед його воїнами, у якій йшлося про те, що руси «легко перемагали сусідні народи і без кровопролиття підкорювали цілі країни», про значення для них військової слави (Dzhakson et al. 2010, 209). Однак загалом у Візантії Русь дохристиянського періоду здебільшого характеризується у термінах цивілізаційного порядку, зокрема, як «варварська» країна. Не випадково «...у грецьких і західних наративних джерелах ..., як правило, відсутні свідчення і навіть короткі згадки про угоди з Руссю...» (Kotliar 2000, 7), укладені князями-язичниками.

Християнізація русів/росів розглядалася середньовічними християнськими авторами (і візантійськими, і латиномовними (німецькими) (Sverdlov 1990, 331)) як кульмінаційний момент в їх історії, як і, очевидно, в історії християнської спільноти загалом чи відповідно окремих варіантів християнства. Звідси увага у джерелах, з одного боку, до самого факту християнізації русів/росів, з іншого боку, до прикладів раннього початку поширення серед них християнства як «істинної релігії». Так, у зв'язку з цим у візантійських авторів (патріарха Фотія) згадується про хрещення «народу Рос» ще у IX ст. (Dzhakson et al. 2010, 132).

Викликає інтерес те, що в назвах, які використовуються у період середньовіччя щодо Русі та русів, іноді, на нашу думку, відображаються уявлення сучасників про їх походження. У зв'язку з цим існує необхідність переглянути традиційні суто філологічні (хоча тут теж іноді впливає біблійна версія походження русів) або екстраполяційні за географією розміщення більш ранніх та пізніх народів підходи до пояснення використання середньовічними авторами термінології щодо русів, звернути увагу на те, що вона могла відображати ідею походження народу (політичного) чи суспільної групи. Так, візантійський автор Лев Диякон (друга половина X ст.) використовує стосовно Русі назву «Скіфія» і щодо її представників – терміни «тавроскіфи», «таври», також «роси» (зокрема, князь Святослав характеризується як «катархонт війська росів, Сфендослав»

(Dzhakson et al. 2010, 190–191, 193)). Жорстокість «росів» пояснюється цим автором їх тотожністю з давніми скіфами; вони, за його висловом, «і тепер» (sic!) для вирішення суперечок застосовують вбивства тощо (Dzhakson et al. 2010, 209). Відображення в назвах русів уявлення про їх походження (а не екстраполяцію на них назви іншого народу) можна допустити і в інших випадках, зокрема, коли русів називали «ругами» (наприклад, у німецьких джерелах X ст. (Sverdlov 1989, 27, 37, 43). З іншого боку, у Бертинських анналах IX ст. «роси», за інформацією, отриманою імператором франків, характеризуються за походженням «з народу свевів» (свеонів) (Sverdlov 1989, 11). Фрагменти цих різних дискурсів могли компілюватися згодом авторами «Повісті минулих літ», де бачимо згадку про «грецьку» назву для території літописних племен – «Велика Скіфія», та ототожнення варягів з руссю (поряд зі згадкою про «свеїв» тощо) (Makhnovets 1989, 8, 12).

Можна відзначити певну еволюцію у сприйнятті візантійськими авторами X ст. Русі та її населення або окремих його груп. Якщо Костянтин VII Багрянородний згадував про північнішу у відношенні до Києва зовнішню Русь, котра, як можна припустити на підставі тексту, простягалася практично до Вишгорода та Чернігова (де, до речі, археологічно зафіксована певна присутність норманів), про «росів», що там перебували, та слов'ян як їх пактіотів (союзників чи данників) й «Славинії», а також наводив слов'янські назви дніпрових порогів та ті назви, які використовували «роси» (Dzhakson et al. 2010, 158–164, 167), то у Лева Диякона вже відсутнє таке «роздвоєння» образу Русі, хоча і в нього Святослав, як і у Костянтина Багрянородного, виступає під ім'ям Сфендослав.

Важливим процесом інтеграції Русі до світу східного християнства (православ'я) стало хрещення її «від Візантії», що, за словами патріарха Фотія, вже в його час перетворило «народ Рос» (за Аскольда), «на підданих та гостеприймців» (Dzhakson et al. 2010, 132), тобто поєднало його зі світом православної Візантії. Згодом, у «Повісті минулих літ» XII ст., до історії Русі були інтегровані часи Аскольда, однак запропонована інтерпретація її хрещення була загалом нова, відповідаючи зміненим історичним реаліям. При цьому цивілізаційний зміст події зберігся. Саме хрещення повинно було супроводжуватися в очах Візантії зміною образу Русі з країни варварської та язичницької на християнську, що мало сприяти включенню її до сфери «своїх» для цієї імперії. Водночас Русь і після прийняття християнства розглядалася окремими візантійськими авторами як країна (народ) варварська та постійно ворожа Візантії (Михаїл Псьол, XI ст.) (Dzhakson et al. 2010, 237). Цьому сприяла, зокрема, політика Ярослава Мудрого, що була викликана, ймовірно, врахуванням з його боку поширення влади Візантії на Болгарське царство у 1018 р.

Спроби включення Русі у світ латинства чи католицизму пов'язані з її відносинами як з папською курією, так і з Священною Римською імперією. У джерелах «німецького» походження іноді не конкретизується, хто саме сприяв християнізації Русі. Перші відомості щодо спроб поширення латинства на Русі відносяться до сфери відносин між Східним Франкським королівством, згодом

Священною імперією та Руссю і стосуються неуспішної діяльності посланника Оттона I Адальберта Трірського. В «Анналах» Ламперта Херсфельдського XI ст. під 960 р. є згадки щодо прохання «послів народу Руссії» надіслати до них єпископа, який би вказав їм «шлях істини» (Sverdlov 1989, 163). Одним з образів Русі XI ст. у творах німецьких латиномовних авторів була характеристика її як країни, що, хоча і потерпала від внутрішньополітичної боротьби, однак була наповнена багатством, про це свідчили привезені звідти небачені за обсягами дари (Sverdlov 1989, 164–165).

Що стосується папської курії, то, за літописними відомостями, перший посланник саме від Папи Римського, яким на той час був Бенедикт VII, прибуває на Русь у 979 р. (Hryniv et al. 1988, 11). Християнізація Русі за латинським варіантом пов'язується також з ім'ям Боніфація. Представники папської курії мали різні образи християнської Русі у періоди до і після розділення християнської церкви 1054 р. Так, після 1054 р., зокрема у джерелах XIII ст., відбулося сприйняття її переважно як країни, що відкололася від істинного духовного світу та вимагає допомоги з боку католицької церкви з метою «загнати у кошару заблудлих овець» (Hryniv et al. 1988, 18, 20–21).

Слід відзначити, що існували різні засоби сприяння інтеграції Русі до католицького світу, що використовувалися Папою Римським: від заохочення і підтримки окремих князів у їх інтересі до католицизму до надсилання легатів з надзвичайними повноваженнями «ламати і будувати», забороняти контакти і шлюби між католиками та православними русинами як з «невірними», незважаючи на ставлення до цих заборон місцевого навіть, наскільки можна зрозуміти з джерел, католицького населення (бreve папи римського Григорія IX (1233 р.), послання папи Інокентія IV (1246 р.)) (Hryniv et al. 1988, 22, 25). Прикладом можуть бути слова Інокентія III, який у 1207 р. надсилав до Русі кардинала-пресвітера св. Віталія, визначаючи його завдання таким чином: «Посилаємо його з настановою, щоб він дочку повернув до матері, а частину тіла – до голови. Даємо йому всі повноваження, щоб він у ваших краях виривав і ламав, будував і насаджував все те, що у ваших краях треба виривати і ламати, будувати і насаджувати» (Hryniv et al. 1988, 18). Використовувались і політичні важелі, а саме мали місце спроби з боку Пап Римських інтегрувати Русь, Галицько-Волинське князівство до політичної спільноти «володінь Святого Петра» (Hryniv et al. 1988, 12, 20), тобто практично до кола «вибраних» у християнському розумінні країн.

Умовна та реальна боротьба за впливи на Русь та її «недостатні» результати викликали і такі її характеристики з боку сучасників: вона («Рутенія») йде своїм шляхом, є «немов іншим світом» (Hryniv et al. 1988, 15), ні візантійським (грецьким), ні латинським. Такої думки дотримувався, зокрема, у своєму посланні до Бернарда Клервоського краківський єпископ Матвій (1147 р.), який серед іншого відзначав: «І не бажає названий народ [«руський»] бути схожим ані з латинською, ані з грецькою церквою...» (Hryniv et al. 1988, 15). Водночас у Гельмольда у його «Слов'янській хроніці» (того ж XII ст.) вказувалося на те,

що «у всіх своїх звичаях вони [тобто руси], здається, наслідують більше грекам ніж латинянам...» (Sverdlov 1990, 333).

Незважаючи на те, що в католицькому дискурсі переважав образ християнської Русі як «іншого», котрий раніше був «своїм», і тепер має «повернутися», поширенню позитивного образу Русі у Європі, хоча б на рівні локальних дискурсів, мало сприяти здійснення з боку окремих княгинь та князів пожертв європейським монастирям (Maïogov 2008, 105–110), а також матримоніальна інтеграція Русі.

Стосовно сфери відносин Русі з Болгарією, також, очевидно, слід допустити неоднозначність та мінливість образу Русі, що формувався у болгар. Цьому сприяли як фактичні міжнародні відносини, так і перерва в історії самостійної державності в Болгарії. Потрапивши під владу Візантії у 1018 р., Болгарія почала зближення з сербами, а зовнішні контакти та уявлення про русів, очевидно, потрапляли під вплив імперської політики, а також болгарського ставлення до імперії. У дохристиянський період Болгарські походи князя Святослава, очевидно, не сприяли на той час сприйняттю Русі інакше як в образі «ворога». Образ християнської Русі в Болгарії (дунайській) вимагає додаткового вивчення, зокрема, в контексті тези про спільну між ними «азбуку слов'янську» (Makhnovets 1989, 15) та залучення більш широкого колу джерел.

Ситуативними були образи Русі і в польському дискурсі, чому сприяли як протистояння, так і союзницькі та шлюбні відносини. Водночас у польських авторів образ Русі іноді набував достатньо негативного характеру. Так, у В. Кадлубека, який очевидно був за поглядами державником і звеличував діяльність польських правителів та їх політику на Сході Європи, зустрічаємо протилежні оцінки князів Русі, від Ярослава до Романа Мстиславича, а Русь постає практично як підкорена польським князем Болеславом [Хоробрим] у XI ст. держава, де Польща і значно пізніше ставить свої кандидатури на правління (Shchhaveleva 1990, 98, 100, 106). Заслугує на увагу інтерпретація В. Кадлубеком питання щодо «міжнародної інтеграції» у його час – він очевидно не мав довіри до можливості тривалих відносин між «чужоземцями» (Shchhaveleva 1990, 110). Формуванню образів Русі у Польщі, включно з позитивними, могли сприяти багатотисячні «руські» полони (Holovko 2021, 118–119) й шлюбні відносини. Так, О. Ясинецька дійшла висновку, що найбільша кількість будівничих ініціатив у Польщі XI–XII ст. виходила від Болеслава III, Петра Власта, Казимира II Справедливому з їх «руськими» дружинами (Yasynetska 2018, 114–125).

Важливими були різноманітні за характером відносини Русі (слід відзначити, що така форма назви не згадується ні у рунах, ні у сагах (Shchodra 2017, 16–17) зі Скандинавією. Відомо про сприйняття Русі з боку майбутнього зятя князя Ярослава Гаральда, який, за даними саги, називав її «Гардаріки» (у сазі зустрічається ще назва Гарди (Snorri Sturluson 1980, 402, 410), у рунах – Гардар). Ця назва («Гардаріки») інтерпретується традиційно як «країна міст/[або укріплень, укріплених пунктів]» (схоже на властиве скандинавській культурі метафоричне означення, що складалося з двох іменників). У «Сазі про Ола-

ва Трюггвасона» теж зустрічається назва «Гардаріки» і загалом йдеться про позитивний образ Русі, навіть про певну зміну ідентичності героя, який прожив у цій країні 9 років і називав себе «гардським» (Dzhakson 2012, 166–167). Вартою уваги є фіксація образів Русі у «данів», яка зустрічається у німецькій «Слов'янській хроніці» XII ст. (автор її, Гельмольд, відзначає, що «данів», разом зі «свевами», «ми називаємо нормани») (Sverdlov 1990, 332). Зокрема, Русь («Русію») «дани» називали або Острогард – як розташовану на сході та наповнену благами країну, або Кунігард, нібито на згадку про гуннів, які там спершу перебували (Sverdlov 1990, 332–333).

Що стосується відносин зі Степом, то можна згадати взаємини Русі з половцями (кипчаками, куманами). Припускаємо, що образ Русі у половців не був одномірний. Русі і половці мали періоди ворожнечі і, водночас, існували шлюбні (Marchenko 2012, 94–95, 109), союзницькі відносини. Великі взаємні полони (в одному з випадків 7 тисяч осіб) (Marchenko 2012, 131) могли сприяти поширенню інформації стосовно Русі у Половецькому Степу за допомогою полонених-русів. Існуванню певних культурних інтеграційних процесів між Руссю та Половецьким Степом, можливо, навіть якогось міжетнічного аргю відповідає зауваження М. Марченка щодо того, що літописи не згадують про товмачів (перекладачів) у стосунках між русами та половцями (Marchenko 2012, 130). Гіпотетичний образ Русі у половців міг включати такі характеристики, як країна, що може стати напрямком походів (особливо 80–90-ті рр. XII ст.) та джерелом здобичі, дати притулок втікачам від половців (торкам) (Rasovskiy 2016, 83–85), періодичне джерело небезпеки при підготовці та проведенні антиполовецьких та загалом степових походів (Marchenko 2012, 125), країна, де проживають «родичі» правлячої верхівки як результат матримоніальних зв'язків, де знаходяться великі групи половецького полону, держава, де ведеться міжусобна боротьба серед представників князівської верхівки, країна з іншою культурою, іноді привабливою для наслідування. По типу це образи «іншого», «ворога», а також спорадичного латентного «свого».

Доступні джерела щодо відносин з арабським/мусульманським Сходом створюють достатньо суперечливий образ населення Русі. Цікаво, що у арабських письменників (кінця IX–XI ст.) зустрічається певний паралелізм з візантійськими джерелами X ст., а саме у Східній Європі згадуються «руси» («ар-русійа») та «слов'яни», їх стосунки, побут. Зокрема, Ібн Русте (IX – перша третина X ст.), вказуючи на непрості відносини між слов'янами та русами, говорить про «країну слов'ян» як зайнятих переважно сільським господарством, промислами, а русів, що живуть на «острові», характеризує як купців. Подібну характеристику надає Гардізі (XI ст.) (Dzhakson et al. 2009, 44–49, 57–59). Ймовірно, ці уявлення мали у своїй основі спільний наратив, який поширювали варяги, торгуючи як з Візантією, так і з країнами Сходу. Їх сліди можна побачити і у «Повісті минулих літ», коли мова йде про виготовлення, за князя Олега, вітрил з різного матеріалу у русів та «словен». При цьому згадується, вочевидь, говірка «Не дано словенам напинати паруси шовкові», яка натякає на їх

«простий», у порівнянні з русами, соціальний стан та відповідний побут (чи не можна літописних словен у даному випадку ототожнити зі «слов'янами» згаданих арабських джерел?) (Makhnovets 1989, 19).

Поява уявлення про «острів русів» (зокрема, у згаданого Ібн Русте (Dzhakson et al. 2009, 47), ймовірно, також завдячує скандинавським джерелам інформації. Можемо припустити, що це властива середньовічній скандинавській культурі метафора, особливо враховуючи те, що поряд з описом «острову русів» як нібито болотистої місцевості згадується про існування у них «багатьох міст» (Dzhakson et al. 2009, 49), і ця інформація нагадує скандинавську назву Русі – «Гардаріки».

Серед іншого арабські автори приділяють увагу Русі (після прийняття християнства) як «країні християнській» і водночас стежать за прикладами поширення серед русів ісламу. Також деякі джерела (зокрема, «Історія Табаристана» Ібн Ісфандіяра (1216–1217) (події X ст.), «Історія Дербента» (події XI ст.) та ін.) свідчать щодо функціонування образу русів як достатньо активного у своїх діях «ворога» або учасника (як союзника однієї з сторін) внутрішньополітичної боротьби на Сході. Причому у джерелах використовуються такі означення для двох сторін, як руси та мусульмани (Dzhakson et al. 2009, 162, 164–165), що може бути свідченням про поєднання з терміном «руси» конфесійної конотації. З іншого боку, у праці Ал-Марвазі «Природа тварин» можна зустріти певні свідчення про конфесійну лабільність верхівки «русів», а саме про неможливість існування після прийняття християнства наміру повернутися у мусульманство з метою обґрунтувати активну військову політику. Водночас, як і у випадку з візантійським дискурсом, руси характеризуються як сильні, могутні, доблесні, мужні, що використовують ці чесноти для «розбою» (Dzhakson et al. 2009, 60–61).

Зустрічаються згадки про Русь в цілому як країну, землю та «християнську країну». Так, арабський автор Ібнелъасір (XII – перша третина XIII ст.) повідомляв, напевне описуючи ситуацію напередодні битви русів, половців та монголів на р. Калка у 1223 р., що коли «татари» оволоділи землею «кипчаків», значна їх кількість пішла, як можна зрозуміти з тексту, до Русі: «це країна велика за розміром, довга та широка, сусідня з ними, і жителі її сповідають віру християнську» (Tizengauzen 1884, 26).

Можна припустити, що образ Русі був і цілісний, і множився в уявленні Золотої Орди, тому що самі відносини її з різними частинами Русі, з князями окремих земель відрізнялися мозаїчним характером. У немонгольських джерелах можна зустріти опосередковані свідчення сприйняття Русі монголами у період до кінця XIII ст. Зокрема, у європейських джерелах XII зустрічається на 1241 р. інформація про підкорення «татарами» «держав Русії» (Sverdlov 1990, 369). Дані східних авторів дещо пізнішого часу, зокрема Бедредина Елайні (друга половина XIV – перша половина XV ст.), свідчать, крізь призму їх сприйняття, про ймовірне ставлення до Русі (як і до інших повойованих монголами «племен і народів» у «країнах Північних») як переможених, захоплених, джерело військової

здобичі і полону. Хан Берке характеризується як «цар татарський в країнах Північних» (Tizengauzen 1884, 503, 506, 510). Русь як джерело прибутку поставала у відносинах з монголами не тільки в контексті підпорядкованого їм статусу, але і в системі економічних відносин з ними, про що згадується, зокрема, у праці В. (або Г.) де Рубрука, коли йдеться про торгівлю сіллю (Rubruk 2018, 55).

Крім розглянутих образів, слід ще вказати на те, що доступні джерела дозволяють ознайомитися з слідами уявлень про Русь як частину Заходу (для монголів, котрі планували «великий західний похід» на Русь (1235 р.) (Babenko 2004, 73). Поширене було сприйняття Русі у якості складової світу слов'ян, «[землі] слов'янського язика», чію велику площу важко визначити (Sverdlov 1990, 332), що загалом відповідало і внутрішньому образу населення Русі, сформульованому у «Повісті минулих літ». Водночас існувала істотна різниця – представники латинської культури, католицької церкви, включаючи Русь у більш широкий слов'янський контекст, часто характеризували «слов'ян» як «варварів» (Hrunic et al. 1988, 16). Циркулював у середньовіччі й позитивний образ слов'ян. Так, у польського хроніста, познанського єпископа Богухвала (?–1253) вперше зустрічається легенда про братів Чеха, Леха та Руса (Pashuto 1968, 31). Цей «братній» дискурс народився, ймовірно, в умовах відносин зі Священною Римською імперією.

Розглянуті зовнішні образи Русі у середньовічних джерелах зіграли важливу роль не тільки у свій історичний період, але також впливали, комплікативно чи усвідомлено з боку авторів, на пізнішу дотичну історіографію. Водночас, звертаючись до проблеми формування образів Русі **як частини історіографічного процесу**, ми виходимо з припущення, що це формування відбувалося не тільки під впливом суто наукових чинників чи традиції, але й до певної міри політичних, включно з уявленнями щодо міжнародної системи відповідної доби. Саме цей зовнішній чинник міжнародних відносин дозволяє нам назвати згадані історіографічні образи теж «зовнішніми».

Витоки активного інтересу до ранньої історії Русі та появу різних концепцій, які загалом вкладаються в два напрями під назвами «норманізму» та «антинорманізму» (або складної системи всіх інших по відношенню до першого поглядів), зазвичай відносять до XVIII–XIX ст. Одним з аспектів «норманської теорії» є уявлення щодо Русі як держави, інтегрованої, завдяки визнанню зовнішнього (а саме норманського, скандинавського, германського) впливу на її ранню історію, до світу германських/або європейських народів. Цей образ створювався у XVIII–XIX ст. при умовному «поділі» європейської спільноти на слов'янські країни та західний чи германський світ. Початки цього уявленого поділу, як згадувалося вище, сягають ще середньовіччя, коли слов'яни уявлялися певною макроспільнотою як в «Повісті минулих літ», так і з боку німецьких (германських) латиномовних письменників, або католицьких авторів. Відповідно останні мали відносити себе до «інших» спільнот (германської/німецької, католицької). Також цей уявлений поділ був наслідком пізнішого «германоцентризму», властивого, як вказується в літературі, євро-

пейській історіографії з XVII до XIX ст. (Shechodra 2017, 9), й не меншого за давністю «слов'яноцентризму» слов'янських історіографій. Приклади уваги до слов'янства можна знайти у Густинському літописі та Синописі Київському XVII ст., де використовуються терміни та поняття «славенороські народи», народи «славенського язика» (Novikova 2011, 84–85).

Вартий уваги й той факт, що у працях, що розглядаються в контексті історії української історіографії, ознаки як майбутнього «норманізму», так і «антинорманізму» (усвідомлених чи компілятивних, необхідно досліджувати додатково) можна зустріти ще у XV–XVII ст. Зокрема, певний «норманізм» зустрічається, у Супрасльському літописі, де під [862] р. згадуються варяги-русь, і, що особливо важливо, вказується на їхнє етнічне походження «з Немец» (Supraslskiyi litopys). На відміну від Супрасльського літопису, у Густинському літописі та «Кройніці» Ф. Софоновича XVII ст. спеціально не йдеться про «німецьке» походження варягів (Sofonovych 1992, 9–9зв.).

Враховуючи вищесказане, припускаємо, що до XVIII ст. зустрічалися тільки спорадичні прояви майбутніх історіографічних напрямків, дискурсійний потенціал яких було «помічено» істориками вже пізнішого часу.

Якщо норманська теорія має більш-менш усталенні характеристики, серед яких особливо важливою було ототожнення літописних варягів з норманами-скандинавами (що зокрема означало історичну інтеграцію ранньої Русі до історії Північної Європи та Європи, яка зазнала впливу норманів), то антинорманізм представляє велику варіативність думок. Серед них слід згадати ототожнення варязьких князів зі слов'янами, наголошення на автохтонності русів, заперечення реальної основи у повідомленні «Нестора» про запрошення варягів.

Звернемося до питання щодо ознак кореляції історіографічних гіпотез стосовно ранньої Русі з уявленнями XIX ст. про існування слов'янської спільноти. Інтерес до уявленої так званої «слов'янської народності» (як сукупності слов'янських народів) зростав в умовах поширення романтизму, національних ідей. Це призвело до спроб інтелектуальної інтеграції Русі до слов'янської історії як особливої форми антинорманізму. Так, Я. Головацький у 1847 році писав, що після доби переселення народів у східній Європі майже водночас з'являються сильні держави перших жителів регіону – слов'ян, зокрема Рюрика у Новгороді (а його нащадків у Києві). Тобто, очевидно Я. Головацький вважав Рюрика слов'янином, а Русь розглядав як одну зі слов'янських держав (тобто як частину «слов'янської» спільноти) ([Holovatskyi] 1847, 140).

Вплив слов'янської ідеї на інтерпретацію ранньої історії Русі можна помітити і серед науковців на півдні України у XIX ст. Для цього існували історичні та культурні передумови, зокрема пов'язані з формуванням у регіоні болгарської як аграрної, так і міської діаспори, перетворення Одеси на один із центрів дослідження історії болгар. Саме тут у 1830-х рр. існував «домашній гурток» відомого дослідника болгарської історії Ю. Венеліна, учасниками якого були представники освіченої молоді, серед них майбутні члени Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС, засновано у 1839 р.) (Novikova 2007). У

своєму блискучому за стилем полемічному творі «Скандинавоманія» Ю. Венелін ототожнював варягів (як, на думку дослідника, і Нестор та інші на Русі в його час) з поморськими слов'янами (Venelin 1842, 8). Прикметно, що Ю. Венелін саркастично згадує як спільну рису «Слов'ян» чи «любителів Слов'ян», що вони, на відміну від «Європейських не-слов'янських народів», «Німців», «помішалися» на проблемі свого походження (Venelin 1842, 96–97).

У справі інтерпретації історії Русі на півдні України інтерес місцевих істориків до слов'янства поєднався з пошуками особливостей історичного значення регіону. Історіографічною передумовою такого підходу стали погляди дослідників, що наголошували на інших, не норманських (як «північних») витках Русі, зокрема І. Ф. Г. Еверса. Останній початок її історії бачив у південному напрямку і пов'язував його з хозарами. Представляє інтерес певний розвиток поглядів цього вченого у контексті заснування ОІС (1839 р.). Зокрема, член Товариства М. Надеждін висловлював думку, що історію «півдня» (припускаємо, що це поняття в імперії на той час поширювалося як на південь, так і практично на більшість території України) слід розглядати не з точки зору впливу скандинавів, а в тісному зв'язку з південнослов'янською історією. Як наслідок, виникало певне протиставлення «півдня» «півночі» з погляду зовнішнього впливу на історію середньовічної Русі – на півночі цей вплив визнавали за варягами, на «півдні» – за південними слов'янами. Таким чином, можна зробити висновок про спробу формулювання на півдні України, без остаточного теоретичного оформлення, «нормано-слов'янської» концепції впливу на історію Русі (Novikova 2007; Nadezhdin 1844, 528–530).

Національні процеси модерної доби створювали передумови для нового розуміння інтеграції окремих народів як націй (а не як частин населення імперій) до європейської та світової системи. З огляду на це антинорманізм набував форму ідеї автохтонності Русі. Так, М. Грушевський у роботі, призначеній для популяризації історії України в Російській імперії (вперше виданій у 1904 р.), відстоював автохтонний характер походження назви Русь, яка, за його висновком, з'являється в «Київській області» (Grushevskiy 1990, 40). При цьому літописне повідомлення про привнесення назви «Русь» варягами як норманами М. Грушевський назвав «псевдонауковою здогадкою» автора літопису (Grushevskiy 1990, 21).

Отже, сучасники Русі доби середньовіччя мали достатньо диверсифіковані образи цієї держави та її представників, що були як результатом, так і чинником у системі міжнародних відносин та інтеграції цивілізаційного, політичного та економічного характеру. Часто ці уявлення знаходили семантичне втілення у назвах, що надавалися з боку інших народів/країн Русі та її населенню/представникам. Водночас різні образи Русі відображали ступінь її інтеграції до тих чи інших спільнот, або характер зв'язків з різними народами та державами. В цьому відношенні вони можуть бути охарактеризовані у загальному вигляді як образи «свого», «іншого», «чужого», або «свого, який став чужим/іншим, і має бути повернений до статусу свого».

Подібну неоднозначність ми спостерігаємо і стосовно історіографічних образів Русі (а саме щодо її початкового історичного періоду), які формувалися у XVIII – на початку XX ст. не тільки внаслідок розвитку історичної науки та рецепції попередньої традиції, але й значним чином під впливом зовнішніх інтеграційних процесів, уявлень щодо існування в системі міжнародних відносин мегаспільнот (зокрема, слов'янської та не-слов'янської) та стосовно інтеграції до міжнародної спільноти націй модерного типу. Проблема історичних та історіографічних «образів» Русі як таких, що є результатами зовнішніх інтеграційних процесів, впливу інтеграційних ідей як середньовіччя, так і нового часу, а також питання внутрішнього зв'язку між уявленнями різних історичних епох мають перспективу для подальшого більш «тотального» дослідження.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Babenko, R. V. 2004. *Vzaimovidnosyny Zolotoi Ordy ta Pivdenno-Zakhidnoi Rusi v XIII st.* [Mutual Relations Between the Golden Horde and South-Western Rus in the 13th Century]. Candidate's Thesis. Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. National Pedagogical Dragomanov University, 232 s. (In Ukrainian).

Бабенко, Р. В. 2004. *Взаємовідносини Золотої Орди та Південно-Західної Русі в XIII ст.* Дис. ... канд. іст. наук. Київ, М-во освіти і науки України. Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 232 с.

Dzhakson, T. N. 2012. *Islandskie korolevskie sagi o Vostochnoy Evrope. Teksty, perevod, kommentariy* [Icelandic Royal Sagas on Eastern Europe. Texts, Translation, Commentary]. Moscow, Russian Foundation for the Promotion of Education and Science, 779 s. (In Russian).
Джаксон, Т. Н. 2012. *Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарий.* Москва, Русский фонд содействия образованию и науке, 779 с.

Dzhakson, T. N., Konovalova, Y. H., Podosinov, A. V. (eds.) 2009. *Drevnyaya Rus v svete zarubezhnykh istochnikov. Khrestomatiya. T. 3. Vostochnye istochniki* [Ancient Rus in the Light of Foreign Sources. Reader. T. 3. Oriental Sources]. Moscow, RAofS. Institute of World History; Ministry of Education and Science of RF, 255 s. (In Russian).

Джаксон, Т. Н., Коновалова, И. Г., Подосинов, А. В. (ред.) 2009. *Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. 2009. Т. 3. Восточные источники.* Москва, РАН, Институт всеобщей истории, М-во образования и науки РФ, 255 с.

Dzhakson, T. N., Konovalova, Y. H., Podosinov, A. V. (eds.) 2010. *Drevnyaya Rus v svete zarubezhnykh istochnikov. Khrestomatiya. T. 2: Vizantiyskie istochniki* [Ancient Rus in the Light of Foreign Sources. Reader. T. 2. Byzantine Sources]. Moscow, RAofS. Institute of World History; Ministry of Education and Science of RF, 380 s. (In Russian).

Джаксон, Т. Н., Коновалова, И. Г., Подосинов, А. В. (ред.) 2010. *Древняя Русь в свете зарубежных источников. Хрестоматия. Т. 2: Византийские источники.* Москва, РАН, Институт всеобщей истории; Министерство образования и науки РФ, 380 с.

Fomin, V. V. (ed.) 2010. *Variago-russkiy vopros v istoriografii* [The Varangian-Rus Question in Historiography]. Moscow, Publishing House "Russian Panorama", 620 s. (In Russian).

Фомин, В. В. (ред.) 2010. *Варяго-русский вопрос в историографии.* Москва, НИ ИД «Русская панорама», 620 с.

Grushevskiy, M. 1990. Oчерк ystoriyi ukrainskogo naroda [Essay on the History of the Ukrainian People]. Kyiv, "The Swan", 398 s. (In Russian).

Грушевський, М. 1990. Очерк истории украинского народа. Киев, «Льбедь», 398 с.

[Holovatskyi, Ya.] 1847. Velykaia Khorvatiia abo Halychsko-Karpatskaia Rus [Great Croatia or Halych-Carpathian Rus]. Vinok rusynam na obzhynky [the Wreath for the Rusyns (Ruthenians) on Obzhynky (Harvest Festival)]. Vienna, O. O. Mekhytarystov, Part 2, s. 133–206. (In Ukrainian).

[Головацький, Я.] 1847. Великая Хорватія або Галичско-Карпатская Русь. Вінок русинам на обжинки. Відень, О. О. Мехитаристов, 1847, ч. 2, с. 133–206.

Holovko, O. 2021. Rus i Polshcha v mizhnarodnomu zhytti Yevropy (X – persha polovyna XIII st.) [Rus and Poland in the International Life of Europe (10th – the First Half of the 13th Century)]. Kyiv, National Academy of Sciences of Ukraine, M. S. Hrushevskiy Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, 600 s. (In Ukrainian).

Головко, О. 2021. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). Київ, НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 600 с.

Hrynevych, T. 2010. Kyivska Rus v dyskusiiakh polskykh istorykiv mizhvoiennoho chasu [Kievan Rus in the Discussions of Polish Historians in the Interwar Period]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. Issue 20, s. 278–297. (In Ukrainian).

Гриневич, Т. 2010. Київська Русь в дискусіях польських істориків міжвоєнного часу. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 20, с. 278–297.

Hryniv, Ye. F. et al. (eds.) 1988. Borotba Pivdenno-Zakhidnoi Rusi i Ukrainy proty ekspansii Vatykanu ta unii (X – pochatok XVII st.): zb. dok. i materialiv [The Struggle of South-Western Rus and Ukraine against the Expansion of the Vatican and the Union (10th – early 17th Centuries): Doc. and Materials]. Kyiv, Scientific Thought, 288 s. (In Ukrainian).

Гринів, Є. А. та ін. (ред.) 1988. Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.): зб. док. і матеріалів. Київ, Наук. думка, 288 с.

Ilarion Kyivskiy. Slovo pro Zakon i Blahodat [The Word about the Law and Grace]. URL: <http://litopys.org.ua/> (Date accessed: 18.12.2024). [In Church Slavonic].

Іларіон Київський. Слово про Закон і Благодать. URL: <http://litopys.org.ua/> (Дата доступу: 18.12.2024).

Kotliar, M. 2000. Halytsko-Volynska Rus, Vizantiia ta Uhorshchyna v XII st. [Galychyna-Volyn Rus, Byzantium and Hungary in the 12th Century]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi (z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.)*, Issue 1, s. 6–21. (In Ukrainian).

Котляр, М. 2000. Галицько-Волинська Русь, Візантія та Угорщина в XII ст. *Україна в Центральньо-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. № 1, с. 6–21.

Kotliar, M. F. 2005. Viina i voinska slava ochyma davnioruskykh knyzhnykiv [War and Military Glory by the Eyes of Ancient Rus Writers]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 2, s. 3–15. (In Ukrainian).

Котляр, М. Ф. 2005. Війна і воїнська слава очима давньоруських книжників. *Український історичний журнал*. № 2, с. 3–15.

Maivorov, O. 2008. Zovnishnia polityka Halytsko-Volynskoi Rusi chasiv Chetvertoho Khrestovoho pokhodu: stosunky z Nimechchynoiu, Vizantiieiu ta Polshcheiu [Foreign Policy of Galychyna-Volyn Rus during the Fourth Crusade: Relations with Germany, Byzantium and Poland]. *Ruthenica*. Issue 7, s. 105–129. (In Ukrainian).

Майоров, О. 2008. Зовнішня політика Галицько-Волинської Русі часів Четвертого Хрестового походу: стосунки з Німеччиною, Візантією та Польщею. *Ruthenica*. Вип. 7, с. 105–129.

- Makhnovets L. Ie. 1989. Litopys Ruskyi [Chronicle of Rus]. 1989. / Pereklad z davniorus. L. Ie. Makhnovtsia; vidp. red. O. V. Myshanych. Kyiv, Publishing House “Dnipro”, XVI, 591 s. (In Ukrainian).
- Махновець, Л. Є. 1989. Літопис Руський. 1989. / Переклад з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ, Вид-во «Дніпро», XVI, 591 с.
- Marchenko, M. 2012. Kyivska Rus u borotbi z kochovykamy do monholskoi navaly [Kyivan Rus in the Fight against Nomads before the Mongol Invasion]. Kyiv, Publishing House «the Ray», 208 s. (In Ukrainian).
- Марченко, М. Київська Русь у боротьбі з кочовиками до монгольської навали. Київ, Вид-во «Промінь», 208 с.
- Melnikova, E. A. 2011. Drevnyaya Rus i Skandynaviya [Ancient Rus and Scandinavia]. Moscow, Dmitriy Pozharskiy University, 476 s. (In Russian).
- Мельникова, Е. А. 2011. Древняя Русь и Скандинавия. Москва, Университет Дмитрия Пожарского, 476 с.
- Nadezhdin, N. 1844. Otchot o puteshestvii, sovershennom v 1840 i 1841 godakh po slavianskim zemlyam [Report on the Journey Made in 1840 and 1841 in the Slavic Lands]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istoriyi i drevnostey*. Odessa, t. 1, s. 518–548. (In Russian).
- Надеждин, Н. Отчет о путешествии, совершенном в 1840 и 1841 годах по славянским землям. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Одесса, т. 1, с. 518–548.
- Nalyvaiko, D. S. 1998. Ochyma Zakhodu. Retseptsiia Ukrainy v Zakhidnii Ievropi XI–XVIII st. Kyiv, Foundations, 578 s. (In Ukrainian).
- Наливайко, Д. С. 1998. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ, Основи, 578 с.
- Novikova, L. 2007. Problemy istorychnoi metodologii u naukovomu dorobku Odeskogo tovarystva istorii i starozhytnosti [Problems of Historical Methodology in the Scientific Achievements of the Odesa Society of History and Antiquities]. *Materialy VI Mizhnarodnoho Kongresu Ukrainistiv. Istoriia. Politologiya [Proceedings of the VI International Congress of Ukrainian Studies. History. Political science]*. Kyiv, vol. 3, part 1, s. 16–27. URL: https://www.mau-nau.org.ua/_private/kongresy/kongres6/istoria/kongress6ch1i/novykova.htm (Date accessed: 15.12.2024). (In Ukrainian).
- Новікова, Л. 2007. Проблеми історичної методології у науковому доробку Одеського товариства історії і старожитностей. *Матеріали VI Міжнародного конгресу українців. Історія. Політологія*. Київ, кн. 3, ч. 1, с. 16–27. URL: https://www.maunau.org.ua/_private/kongresy/kongres6/istoria/kongress6ch1i/novykova.htm (Дата доступу: 15.12.2024).
- Novikova, L. 2011. Istorychnyi tekst iak kartyna mynulogo i iak vidobrazhennia realii svoiei doby: na prykladi «Synopsysu» [Historical Text as a Picture of the Past and as a Reflection of the Realities of Its Time: On the Example of the “Synopsis”]. *Istoriia Ukrainy v knyzhkovykh pam'iatkakh XVI–XVII st. [History of Ukraine in Book Monuments of the 16th–17th Centuries]*. Odesa, Odesa National University, s. 80–97. (In Ukrainian).
- Новікова, Л. 2011. Історичний текст як картина минулого і як відображення реалій своєї доби: на прикладі «Синопису». *Історія України в книжкових пам'ятках XVI–XVII ст.* Одеса, Одеський національний університет, с. 80–97.
- Pashuto, V. T. 1968. Vneshnyaya politika Drevney Rusi [Foreign Policy of Ancient Rus]. Moscow, Science, 472 s. (In Russian).
- Пашуто, В. Т. 1968. Внешняя политика Древней Руси. Москва, Наука, 472 с.
- Rasovskiy, D. 2016. Polovtsy, torki, pechenehi, berendei [Cumans, Torks, Pechenegs, Berendei]. Moscow, Lomonosov, 200 s. (In Russian).
- Расовский, Д. 2016. Половцы, торки, печенеги, берендеи. Москва, Ломоносов, 200 с.

Rubruk, V. de. 2018. Podorozh u skhidni kraii [Travel to the Eastern Countries] / Pereklad z latyn. A. Sodomora. Lviv, Apriori, 240 s. (In Ukrainian).

Рубрук, В. де. 2018. Подорож у східні краї / Переклад з латин. А. Содомора. Львів, Априорі, 240 с.

Shaskolskiy, Y. P. 1965. Normanskaya teoriya v sovremenoy burzhuznoy nauke [Norman Theory in Modern Bourgeois Science]. Moscow; Leningrad, Publishing House "The Science", 221 s. (In Russian).

Шаскольский, И. П. 1965. Норманская теория в современной буржуазной науке. Москва; Ленинград, Изд-во «Наука», 221 с.

Shchhaveleva, N. I. 1990. Polskiye latinoyazychnyye srednevekovyye istochniki. Teksty, perevod, kommentariy [Polish Latin-language Medieval Sources. Texts, Translation, Commentary]. Moscow, The Science, 218 s. (In Russian).

Щавелева, Н. И. 1990. Польские латиноязычные средневековые источники. Тексты, перевод, комментарий. Москва, Наука, 218 с.

Shchodra, O. 2017. Epokha vikiniv u Skhidnii Yevropi: sloviano-skandynavski zviyazky v period formuvannya rannikh slovianskykh derzhav [The Viking Era in Eastern Europe: Slavic-Scandinavian Relations During the Formation of the Early States of Slavs]. *Problemy slovianoznavstva*. Issue 66, s. 9–27. (In Ukrainian).

Щодра, О. 2017. Епоха вікінгів у Східній Європі: слов'яно-скандинавські зв'язки в період формування раних слов'янських держав. *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 66, с. 9–27.

Snorri Sturluson 1980. Krug zemnoy [The Earth Circle]. Moscow, Publishing House "Science", 685 s. (In Russian).

Снорри Стурлусон 1980. Круг земной. Москва, Изд-во «Наука», 685 с.

Sofonovych, F. 1992. Khronika z litopystsiv starodavnikh [Chronicle from the Ancient Chronicles]. Kyiv, Scientific Thought, 336 s. (In Ukrainian).

Софонович, Ф. 1992. Хроніка з літописців стародавніх. Київ, Наукова думка, 336 с.

Supraslskiy litopys [Suprasl Chronicle]. URL: <http://litopys.org.ua/> (Date accessed: 15.12.2024). (In Ukrainian).

Супрасльський літопис. URL: <http://litopys.org.ua/>. (Дата доступу 15.12.2024).

Sverdlov, M. B. (comp.) 1989. Latinoyazychnyye istochniki po istorii Drevney Rusi. Germaniya, IX – pervaya polovina XII v. [Latin-language Sources on the History of Ancient Rus. Germany, 9th – the First Half of the 12th Century]. Moscow; Leningrad, Academy of Sciences of USSR, Institute of History of USSR. Leningrad branch, 206 s. (In Russian).

Свердлов, М. Б. (сост.) 1989. Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия, IX – первая половина XII в. Москва; Ленинград, АН СССР. Ин-т истории СССР. Ленингр. отд., 206 с.

Sverdlov, M. B. (comp.) 1990. Latinoyazychnyye istochniki po istorii Drevney Rusi. Germaniya, seredina XII – seredina XIII v. [Latin-language Sources on the History of Ancient Rus. Germany, the middle of the 12th – the middle of the 13th Century]. Moscow; Leningrad, Academy of Sciences of USSR, Institute of History of USSR. Leningrad branch, 398 s. (In Russian).

Свердлов, М. Б. (сост.) 1990. Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия, середина XII – середина XIII в. Москва; Ленинград, АН СССР. Ин-т истории СССР. Ленингр. отд., 398 с.

Tizengauzen, V. (comp.) 1884. Sbornik materialov, odnosyashchyhsya k istoriyi Zolotoy Ordy. Tom 1. Izvlecheniye iz sochineniy arabskikh [Collection of Materials Relating

to the History of the Golden Horde. Volume 1. Extract from Arabic Works]. Saint Petersburg, Printing House of Imperial Academy of Sciences, XVI, 563 s. (In Russian).

Тизенгаузен, В. (сост.) 1884. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том 1. Извлечение из сочинений арабских. Санкт-Петербург, Типография Императорской Академии Наук, XVI, 563 с.

Tolochko, O. P. 1994. Rus: derzhava i obraz derzhavy [Rus: State and Image of the State]. Kyiv, National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of History of Ukraine, 37 s. (In Ukrainian).

Толочко, О. П. 1994. Русь: держава і образ держави.. Київ, Національна Академія Наук України. Ін-т історії України, 37 с.

Venelin, Yu. 1842. Skandinavomaniya i eya poklonniki ili stoletnie izyskaniya o varyagakh. Istoriko-kriticheskoe rassuzhdenie [Scandinavian Mania and Its Admirers, or a Century of Research on the Varangians. Historical-critical Discourse]. Moscow, in printing house of A. Semen, 114 s. (In Russian).

Венелин, Ю. 1842. Скандинавоманія и ея поклонники или столетніе изысканія о варягахъ. Историко-критическое рассужденіе. Москва, в тип. А. Семена, 114 с.

Yasynetska, O. A. 2018. Pam'iatky kulturnoi spadshchyny XI–XII st. u Polshchi v konteksti yii dynastychnykh vzaiemyn z Kyivskoiu Russiu [Monuments of Cultural Heritage of the 11th–12th Centuries in Poland in the Context of Its Dynastic Relations with Kyivan Rus]. Candidate's Thesis. Kyiv, Center for Monument Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukrainian Society for the Protection of Monuments of History and Culture, 358 s. (In Ukrainian).

Ясинецька, О. А. 2018. Пам'ятки культурної спадщини XI–XII ст. у Польщі в контексті її династичних взаємин з Київською Руссю. Дис. ... канд. іст. наук. (доктора філософії). Київ, Центр пам'яткознавства НАНУ. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, 358 с.

Дата подання статті до редакції: 20.02.2025 р.